

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Державна установа
«ІНСТИТУТ ХАРЧОВОЇ БІОТЕХНОЛОГІЇ ТА ГЕНОМІКИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**ПРОГРАМА
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
СТРУКТУРНА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА ГЕНОМІКА**

**для здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії
галузь знань 09 «Біологія»**

спеціальність 091 «Біологія»

профіль підготовки «Молекулярна генетика»

Робоча програма навчальної дисципліни «**Структурна та функціональна геноміка**» для здобувачів вищої освіти ступеня доктор філософії *галузі знань 09 «Біологія» за спеціальністю 091 «Біологія» за профілем підготовки «Молекулярна генетика».* «22» червня 2021 року – 15 с.

Розробник:

Блюм Я.Б., завідувач відділу геноміки та молекулярної біотехнології, док. біол. наук, академік НАН України.

Робоча програма дисципліни «Структурна та функціональна геноміка» схвалена на засіданні вченої ради ДУ «ІХБГ НАН України» (протокол № 10 від «22» червня 2021 року).

Робоча програма дисципліни «Структурна та функціональна геноміка» розглянута на засіданні випускового відділу геноміки та молекулярної біотехнології ДУ «ІХБГ НАН України».

Завідувач відділу академік НАН України

Я.Б. Блюм

16 червня 2021

ВСТУП

Навчальна дисципліна «**Структурна та функціональна геноміка**» є складовою освітньо-наукової програми підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктор філософії *галузі знань* 09 «Біологія» за *спеціальністю* 091 «Біологія» за *профілем підготовки* «Молекулярна генетика».

Дана дисципліна є обов'язковою дисципліною за *спеціальністю* 091 «Біологія».

Викладається у 3 семестрі II курсу аспірантури **в обсязі – 90 год. (3 кредити ECTS)** зокрема: *лекції – 16 год, практичні роботи – 14 год, самостійна робота – 60 год.* У курсі передбачено 2 *змістових модулів*. Завершується дисципліна **заліком**.

Мета дисципліни – поглиблення знань здобувачів з основними досягненнями геномних досліджень у рішенні біологічних та медичних проблем, з сучасними експериментальними і розрахунковими методами встановлення структури і функцій нуклеїнових кислот і білків; з'ясування механізмів білок-білкових та білок-ДНКових взаємодій, з етичними питаннями, що виникають при використанні сучасних геномних технологій, з практичним значенням досягнень для розвитку інших галузей біології, біотехнології та біомедицини.

Завдання:

- 1) схарактеризувати основні сучасні методи вивчення структури і функції геному і протеому;
- 2) відпрацювати методи на конкретних прикладах;
- 3) сформувати уявлення про основні досягнення в галузі вивчення геному, транскриптому і протеому клітини і перспективи постгеномних досліджень;
- 4) сформувати здатність вирішувати стандартні завдання професійної діяльності на основі інформаційної та бібліографічної культури із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій і з урахуванням основних вимог інформаційної безпеки;
- 5) сформувати здатність застосовувати базові уявлення про основні закономірності та сучасні досягнення генетики та селекції, геноміки, протеоміки.

В результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач освіти повинен

знати :

- основні поняття і методи геноміки і протеоміки;
- сучасні експериментальні і розрахункові методи визначення структури і функцій нуклеїнових кислот і білків;
- сучасні напрямки та можливості оцінки потреб в галузі геноміки, протеоміки.

вміти :

- отримувати та професійно використовувати інформацію баз даних по структурі геномів, білків, іншої біологічної інформації;
- виділяти і досліджувати різноманітні біомолекули;
- використовувати в пізнавальній та професійній діяльності базові знання в області геноміки та протеоміки;
- викладати і критично аналізувати отриману інформацію.

володіти:

- сучасними методологіями і стратегіями досліджень в галузі геноміки.

Місце дисципліни (в структурно-логічній схемі підготовки фахівців відповідного напрямку підготовки).

Навчальна дисципліна «Структурна та функціональна геноміка» є обов'язковою дисципліною з підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктор філософії галузі знань 09 «Біологія» за спеціальністю 091 «Біологія» за профілем підготовки «Молекулярна генетика».

При вивченні дисципліни поглиблюються знання про особливості будови геномів живих організмів і їх структурно-функціональної організації, визначення просторової структури білків та РНК, закодованих у ДНК молекулах, використання тримірної будови молекул або їх функціональних сайтів для поліпшення життя людства.

Зв'язок з іншими дисциплінами.

Основою для вивчення навчальної дисципліни «Структурна та функціональна геноміка» є обов'язкова дисципліна «Методологія наукових досліджень», «Епігенетика» та університетські дисципліни «Генетика», «Молекулярна біологія», «Біохімія». Навчальна дисципліна «Структурна та функціональна геноміка» є практично-орієнтованою для засвоєння знань та вмінь у системі професійної підготовки третього (освітньо-наукового) рівня з підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії за спеціальністю 091 Біологія за профілем підготовки «Молекулярна генетика».

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**Змістовий модуль 1. Структура генів і геномів.****Тема 1. Сучасні знання про ДНК та гени (10 год).**

Завдання експериментальної генетики. Особливості геномів прокариотичних та еукариотичних організмів. Локалізація та межі генів. Вияв екзонів і інтронів, елементів геному, що повторюються, транспозонів, структурних елементів (промоторів, енхансером, сайленсери та ін.). Бази даних нуклеотидних послідовностей (Nucleotide databases) GenBank, EMBL Nucleotide Sequence Database, UniGene). «Вирівнювання» нуклеотидних послідовностей. Діагностичний тест для алелей. Типи взаємодії між алелями одного гену. Пенетрантність і експресивність. Рекомбінація генів. Кросинговер, його механізми. Мітотичний кросинговер. Рекомбінація в межах гену. Карти зчеплення.

Особливості просторової структури білка. Зв'язок з геномами. «Вирівнювання» амінокислотних послідовностей, пошук білкових «мотивів». Основні методи протеомних досліджень: мас-спектрометрія, двомірний гель-електрофорез, рідинна хроматографія, афінні методи. Бази даних амінокислотних послідовностей (Protein databases) Swiss-Prot, NCBI Protein Database). Каталогізація білків. Атлас білків людини. Комп'ютерний аналіз білків.

Тема 2. Білок-ДНКові та білок-білкові взаємодії (11 год).

Техніки ChIP-Chip і ChIP-Seq. ChIP-Chip як техніка, яка об'єднує іммунопреципітацію хроматину (ChIP) з технологією ДНК-чипів (DNA-chips). Застосування техніки для дослідження ДНК-білкових взаємодій in vivo. ChIP-Seq як техніка, яка об'єднує іммунопреципітацію хроматину (ChIP) з масштабним паралельним секвенуванням ДНК. Застосування для ідентифікації сайтів зв'язування білків.

Методи, що застосовуються для вивчення білок-білкових взаємодій. Білкові чіпи. передбачення потенційних сайтів пост-трансляційних модифікацій білків і білок-білкових взаємодій.

ТЕМА 3. Технологія рекомбінантних ДНК (11 год).

Шляхи еволюції геномів, походження генетичного поліморфізму і біорізноманіття, роль горизонтального переносу генів. Еволюційний підхід до вивчення формування комплексів генів, окремих хромосом, стабільності частин геному, еволюції спадкової патології. Створення рекомбінантних ДНК. Клонування специфічних генів. Використання клонованих ДНК. Мутагенез in vitro. RFLP-картування. Зворотня генетика. Експресія еукаріотичних генів в бактеріях. Технологія рекомбінантних ДНК в еукаріотах. Генна терапія. Використання рекомбінантних ДНК для прямого виявлення алелей, зумовлюючих захворювання.

Змістовий модуль 2. Структурна та функціональна геноміка

Тема 4. Структурна геноміка (12 год).

Біоінформатичний аналіз. Метод вагової матриці. Репортерні системи. κДНК і EST-маркери. Сучасні технології отримання κДНК-бібліотек. Комп'ютерний аналіз транскрипції локусу. Метод диференціального дисплея, що враховує гібридизацію та ін. SMART і Maraton-технології. Проект RIKEN. Комп'ютерний диференційний дисплей. Кластер UniGene. Генні мережі

Тема 5. Хромосомні карти високої роздільної здатності (12 год).

Визначення локусів на хромосомах. Прив'язка генів або маркерів до індивідуальних хромосом. Зв'язок з відомими локусами. Пульс-електрофорез. Соматичні клітинні гібриди людина-гризун. Хромосомні карти високої роздільної здатності. Мейотичне картування за допомогою рекомбінації. Гібридизація in situ. Мінісателітні та макросателітні маркери. Радіаційне гібридизаційне картування.

Тема 6. Картування геномів (11 год).

Фізичне картування геномів. Хромосомо-специфічні бібліотеки. Методи аналізу повної послідовності хромосомної ДНК: FISH-аналіз, аналіз фінгерпринтів та аналіз з використанням унікальних STS-послідовностей. Клонування і картування хромосом. Секвенування геномів. Секвенування випадкових клонів. Секвенування впорядкованих клонів. Автоматизація секвенування.

Використання геномних карт в генетичному аналізі. Виділення генів шляхом позиційного клонування. Виділення генів за допомогою генів-кандидатів.

Тема 7. Функціональна геноміка (11 год).

Основні завдання функціональної геноміки, методи виявлення окремих генів і оцінки їх функцій (*in situ* гібридизація, ДНК-footprinting, експериментальний мутагенез, використання трансгенних тварин, метод нокауту). Ортологічні і паралогічні гени. Методи, засновані на знанні нуклеотидних послідовностей інших генів. Передбачення функцій білка. Програма пошуку гомології - BLAST. Інші методи порівняння послідовностей (бази білкових доменів, філогенетичний профіль, fusion-білки, аналіз найближчих сусідів). Недоліки комп'ютерних методів з'ясування функції гена. Експресія гена і мікрочіпи. Геномний мутагенез. Порівняльна характеристика геному дріжджів (*Saccharomyces cerevisiae*), черв'яка (*Caenorhabditis elegans*), рослин (*Arabidopsis thaliana*), плодової мушки (*Drosophila melanogaster*) і людини (*Homo sapiens*).

Тема 8. Методи функціональної геноміки (12 год.).

Характеристика протеому з використанням відкритих рамок зчитування (ORF). Вивчення функцій генів-мішеней шляхом їх виключення за допомогою сайт-спрямованого мутагенезу. Вивчення взаємодії генів з використанням супресорного аналізу. Вивчення генних взаємодій за допомогою дріжджової двогібридної системи. Вивчення регуляції генів в процесі індивідуального розвитку організму. ДНК-чіпи.

Майбутнє геноміки. Геноміка для сільського господарства і біотехнології. Етичні проблеми. Геноміка для медицини. Етичні проблеми, пов'язані з проектом «Геном Людини».

**СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЛЕКЦІЙ,
ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ, САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ**

№ з/п	Назва лекції	Кількість годин		
		лекції	практичні	СРС
<i>Змістовий модуль 1 Структура генів і геномів.</i>				
1	Тема 1. <i>Сучасні знання про ДНК та гени</i>	2		8
2	Тема 2. <i>Білок-ДНКові та білок-білкові взаємодії</i>	2	2	7
3	Тема 3. <i>Технологія рекомбінантних ДНК</i>	2	2	7
Разом за змістовим модулем 1		6	4	22
<i>Змістовий модуль 2 Структурна та функціональна геноміка</i>				
4	Тема 4. <i>Структурна геноміка</i>	2	2	8
5	Тема 5. <i>Хромосомні карти високої роздільної здатності</i>	2	2	8
6	Тема 6. <i>Картування геномів</i>	2	2	7
7	Тема 7. <i>Функціональна геноміка</i>	2	2	7
8	Тема 8. <i>Методи функціональної геноміки</i>	2	2	8
Разом за змістовим модулем 2		10	10	48
ВСЬОГО		16	14	60

Загальний обсяг – **90 год.** (3 кредити ECTS), у тому числі:

Лекцій – **16 год.**

Практичні заняття – **14 год**

Самостійна робота – **60 год.**

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

Структура генів і геномів

ТЕМА 1. СУЧАСНІ ЗНАННЯ ПРО ДНК ТА ГЕНИ (10 год).

Лекція 1. СУЧАСНІ ЗНАННЯ ПРО ДНК ТА ГЕНИ (2 год.)

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

Особливості геномів прокариотичних організмів.

Особливості геномів еукаріотичних організмів.

Особливості просторової структури білка.

Зв'язок структури білка з геномами.

Контрольні запитання та завдання:

1. Локалізація та межі генів.

2. Екзони, інтрони.

3. Елементи геному, що повторюються, транспозони.

4. Структурні елементи (промотори, енхансери, сайленсери.).

5. Бази даних нуклеотидних послідовностей (Nucleotide databases) GenBank, EMBL Nucleotide Sequence Database, UniGene).

6. «Вирівнювання» нуклеотидних послідовностей.

7. Типи взаємодії між алелями одного гену.

8. Особливості просторової структури білка.

9. «Вирівнювання» амінокислотних послідовностей, пошук білкових «мотивів».

10. Бази даних амінокислотних послідовностей (Protein databases) Swiss-Prot, NCBI Protein Database).

Рекомендована література:

[6, 7, 8]

Тема 2. БІЛОК-ДНКОВІ ТА БІЛОК-БІЛКОВІ ВЗАЄМОДІЇ (11 год.)

Лекція 2. БІЛОК-ДНКОВІ ТА БІЛОК-БІЛКОВІ ВЗАЄМОДІЇ (2 год.)

Практичне заняття 1 (2 год.)

Методи аналізу та моделювання просторової структури білків

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

Сервери Internet та програми, що керуються операційною системою (ОС) Windows

Методи аналізу білків на рівні первинної структури

Аналіз на рівні просторової структури

Моделювання структури білків

Моделювання просторової структури СООН-кінцевого цитокінподібного модуля цитоплазматичної тирозил-тРНК синтетази ссавців

Контрольні запитання та завдання:

Техніка ChIP-Chip.

Техніка ChIP-Seq.

Методи, що застосовуються для вивчення білок-білкових взаємодій.

Білкові чіпи. передбачення потенційних сайтів пост-трансляційних модифікацій білків і білок-білкових взаємодій.

Рекомендована література:

[2-9]

Тема 3. ТЕХНОЛОГІЯ РЕКОМБІНАНТНИХ ДНК (11 год.)**Лекція 3. ТЕХНОЛОГІЯ РЕКОМБІНАНТНИХ ДНК (2 год.)****Практичне заняття 2 (2 год.)**

Екстракція ДНК із рослинних тканин

Завдання для самостійної роботи (7 год.)

Методи екстракції ДНК

Особливості екстракції ДНК із бактерій

Особливості екстракції ДНК із лімфоцитів крові

Особливості екстракції ДНК із рослинних тканин

Контрольні запитання та завдання:

1. *Еволюція геномів.*

2. *Генетичний поліморфізм.*

3. *Горизонтальний перенос генів.*

4. *Рекомбінантні ДНК.*

5. *Мутагенез in vitro.*

6. *Технологія рекомбінантних ДНК в еукаріотах.*

7. *Генна терапія*

Рекомендована література:

[1-3, 5, 6]

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Структурна та функціональна геноміка

Тема 4. СТРУКТУРНА ГЕНОМІКА (12 год.)**Лекція 4. СТРУКТУРНА ГЕНОМІКА (2 год.)****Практичне заняття 3 (2 год)**

Біоінформатичний аналіз. Генні мережі.

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

Сучасні технології отримання κДНК-бібліотек.

Можливості використання біоінформатичного аналізу у власних дослідженнях.

Контрольні запитання та завдання:

1. Біоінформатичний аналіз, особливості застосування.
2. Сучасні технології отримання кДНК-бібліотек.
3. Комп'ютерний аналіз.
4. Кластер UniGene.
5. Генні мережі

Рекомендована література:

[рекомендовані сайти з базами даних]

Тема 5. ХРОМОСОМНІ КАРТИ ВИСОКОЇ РОЗДІЛЬНОЇ ЗДАТНОСТІ (12 год.)

Лекція 5. ХРОМОСОМНІ КАРТИ ВИСОКОЇ РОЗДІЛЬНОЇ ЗДАТНОСТІ (2 год.)

Практичне заняття 4 (2 год)

Рестрикція геномної ДНК еукаріот

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

Сайти рестрикції.

Метилування ДНК та його вплив на роботу нуклеаз.

Визначення концентрації ДНК у розчині.

Візуалізація рестрикційних фрагментів ДНК.

Гібридизація in situ.

Контрольні запитання та завдання:

1. Визначення локусів на хромосомах.
2. Метод електрофорезу, особливості використання.
3. Соматичні клітинні гібриди.
4. Хромосомні карти.
5. Гібридизація in situ.

Рекомендована література:

[1-6]

Тема 6. КАРТУВАННЯ ГЕНОМІВ (11 год.)

Лекція 6. КАРТУВАННЯ ГЕНОМІВ (2 год.)

Практичне заняття 5 (2 год)

ПЛР: Підбір праймерів для ПЛР. Проведення ПЛР-ампліфікації ДНК.

Завдання для самостійної роботи (7 год)

ПЛР, особливості методу та можливості його застосування.

Стадії ПЛР.

Вплив температури на перехід до наступної стадії.

Праймери, прямі та зворотні.

Склад реакційної суміші для проведення ПЛР.

Контрольні запитання та завдання:

1. Фізичне картування геномів.
2. Методи аналізу повної послідовності хромосомної ДНК.
3. Клонування і картування хромосом.
4. Секвенування геномів.
5. Використання геномних карт в генетичному аналізі.

Рекомендована література:

[1-10]

ТЕМА 7. ФУНКЦІОНАЛЬНА ГЕНОМІКА (11 год.)

Лекція 7. ФУНКЦІОНАЛЬНА ГЕНОМІКА (2 год.)

Практичне заняття 6 (2 год)

*Геноми дріжджів (*Saccharomyces cerevisiae*), черв'яка (*Caenorhabditis elegans*), рослин (*Arabidopsis thaliana*), плодової мушки (*Drosophila melanogaster*) і людини (*Homo sapiens*), особливості.*

Завдання для самостійної роботи (7 год.)

Метод in situ гібридизація.

Метод ДНК-footprinting.

Метод експериментального мутагенезу.

Метод використання трансгенних тварин.

Метод нокауту генів.

Контрольні запитання та завдання:

1. Задачі функціональної геноміки.
2. Ортологічні і паралогічні гени
3. Передбачення функцій білка.
4. Недоліки комп'ютерних методів визначення функції гена.
5. Геном дріжджів (*Saccharomyces cerevisiae*).
6. Геном черв'яка (*Caenorhabditis elegans*).
7. Геном рослин (*Arabidopsis thaliana*).
8. Геном плодової мушки (*Drosophila melanogaster*).
9. Геном людини (*Homo sapiens*).

Рекомендована література:

[2, 3, 8, 10]

ТЕМА 8. МЕТОДИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ГЕНОМІКИ (12 год.)**Лекція 8. МЕТОДИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ГЕНОМІКИ (2 год.)****Практичне заняття 7 (2 год)**

Програмне забезпечення. Бази даних геномів, іРНК та білків.

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

Майбутнє геноміки.

Геноміка для сільського господарства і біотехнології.

Геноміка для медицини.

Етичні проблеми

Контрольні запитання та завдання:

1. Метод *in situ* гібридизація.
2. Метод ДНК-footprinting.
3. Метод експериментального мутагенезу.
4. Метод використання трансгенних тварин.
5. Метод нокауту гену.
6. Бази білкових доменів.
7. Майбутнє геноміки.
8. Геноміка для сільського господарства і біотехнології.
9. Геноміка для медицини.
10. Етичні проблеми геноміки.

Рекомендована література:

[4, 8]

Контроль знань і розподіл балів, які отримують здобувачі

Контроль здійснюється за модульно-рейтинговою системою.

У змістовий модуль 1 (ЗМ1) входять теми 1-3, у змістовий модуль 2 (ЗМ2) – теми 4-8.

Види контролю – поточний і підсумковий.

Поточний контроль здійснюється під час проведення навчальних занять і має на меті перевірку засвоєння студентами навчального матеріалу. Форма проведення поточного контролю під час навчальних занять: усне опитування, письмовий контроль, тестовий, самооцінювання, перевірка практичних навичок.

Обов'язковим для заліку є відпрацювання всіх практичних занять. У випадку відсутності студента, він може відпрацювати пропущене заняття у позааудиторний час (пропущених занять не може бути більше половини від загальної кількості занять).

Оцінювання за формами поточного контролю:

Коефіцієнт – 2,5

	ЗМ1		ЗМ2	
	<i>Min. – 15 балів</i>	<i>Max. – 30 балів</i>	<i>Min. – 45 балів</i>	<i>Max. – 70 балів</i>
Практична робота	„3” x 2 = 6	„5” x 2 = 10	„3” x 5 = 15	„5” x 5 = 25
Доповнення	1	2	1	2

Виступ	2	2	2	2
³⁶ – мінімальна/максимальна оцінка, яку може отримати студент.				
¹ – мінімальна/максимальна залікова кількість робіт чи завдань.				

Для здобувачів, які набрали сумарно меншу кількість балів ніж *критично-розрахунковий мінімум 60 балів*, для здачі заліку обов'язкове проходження додаткового тестування.

Підсумковий контроль проводиться на останньому практичному занятті і складається із суми балів усіх змістових модулів.

При простому розрахунку отримаємо:

	Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	Залік (підсумкова оцінка)
Мінімум	15	45	60
Максимум	30	70	100

При цьому, кількість балів:

- **1-34** відповідає оцінці «незадовільно» з обов'язковим повторним вивченням дисципліни;
- **35-39** відповідає оцінці «незадовільно» з можливістю повторного складання;
- **40-60** відповідає оцінці «задовільно» («достатньо»);
- **61-69** відповідає оцінці «задовільно»;
- **70 - 80** відповідає оцінці «добре»;
- **81 - 89** відповідає оцінці «добре» («дуже добре»);
- **90 - 100** відповідає оцінці «відмінно».

Шкала оцінювання академічної успішності аспіранта

Рівень досягнень, % /Marks, (бали за освітню діяльність)	Оцінка ЄКТС/ECTS	Оцінка за національною шкалою (National grade)
90 – 100	A	відмінно (Excellent)
82 – 89	B	добре (Good)
74 – 81	C	
64 – 73	D	
60 – 63	E	задовільно (Satisfactory)
35 – 59	FX	незадовільно (Fail) з можливістю повторного складання
1 – 34	F	незадовільно (Fail) з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Методи навчання

Пояснювально-ілюстративні, частково-пошукові, проблемного навчання, дослідницькі.

Технічні засоби навчання

Проектор мультимедійний Epson EMP-S42; ноутбук.

Матеріальне забезпечення дисципліни

Аудиторії, лабораторії клітинної біології та нанобіотехнології, біоінформатики і структурної біології, молекулярної генетики.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Великов В.А. Молекулярная биология. Практическое руководство: Учеб. пособие. – Саратов: Изд-во «Саратовский источник», 2013. – 84 с.
2. Глик Б., Пастернак Дж. Молекулярная биотехнология. Принципы и применение. Пер. с англ. - М.: Мир, 2002. - 589 с.
3. Дрейпер Дж., Скотт Р., Армитидж Ф., Уолден Р. Генная инженерия растений. Москва: Мир, 1991. 408 с.
4. Мутовин Г.Р. Клиническая генетика. Геномика и протеомика наследственной патологии. Учебное пособие. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. 832 с.
5. Остерман Л. А. Методы исследования белков и нуклеиновых кислот. М., МЦНМО, 2002, 248 с.
6. Остерман Л. А. Методы исследования белков и нуклеиновых кислот: Электрофорез и ультрацентрифугирование (практическое пособие). М.: Наука, 1981. 288 с.
7. Одинец К. О., Корнелюк О. І. Методи аналізу та моделювання просторової структури білків // Наукові записки НаУКМА. Біологія та екологія. Т. 19, 2001. С.7-17.
8. Попов В. Геномика с молекулярно-генетическими основами. М.: Либрикон, 2009. 304 с.
9. Степанов, В.М. Молекулярная биология: структура и функции белков / МГУ им. М. В. Ломоносова / Под ред. А.С. Спирина. М.: Изд-во Московского ун-та: Наука, 2005. 336 с.
10. Modern Genetic Analysis / Anthony J.F. Griffiths, William M. Gelbart, Jeffrey H. Miller, Richard C. Lewontin. W.H. Freeman and Company, 2000. 675 p.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/> сервер Національного центру інформаційної біотехнології: Analysis of Complete Genomes, BioNLP, Clusters of Orthologous Groups (COGs), Genetics Analysis Software, HistoneDB2.0 with variants, IBIS, LogOddsLogo, MutaBind, MutaGene, SNPDelScore .Structure
<https://www.ebi.ac.uk/> сервер Європейського біоінформаційного інституту
https://web.expasy.org/docs/swiss-prot_guideline.html бази даних Swiss-Prot, TrEmbl, UniProt на сервері ExPASy (Expert Protein Analysis System) Швейцарського Інституту Біоінформатики SIB
<http://www.genebio.com/> сайт компанії GeneBio (Geneva Bioinformatics S.A.) з інформацією із протеомних баз даних: SWISS-PROT, PROSITE, SWISS-2DPAGE та відповідних програмних додатків
<https://www.uicc.org/> сайт Міжнародного протиракової спільноти
<https://www.european-cancer.org/> сайт Європейської онкологічної організації (European CanCer Organisation)

<https://www.bioscience.org/> сайт з інформацією про досягнення експериментальної медицини та біології (електронний журнал із повними текстовими статтями, база даних по структурі геному, амінокислот, ферменти, медичні атласи та ін.)

<https://www.sciencemag.org/> сайт журналу SCIENCE

<https://www.sciencedirect.com/> база даних публікацій Scopus

<https://www.rcsb.org/structure/> база даних білкових молекул Protein Data Bank (PDB),
Biological Macromolecular Structures Enabling Breakthroughs in Research and Education